

УДК 811.161.2'37

DOI <https://doi.org/10.32782/bsps-2025.9.15>

КАЗКОВІ АНТРОПОНІМИ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Руслан Сердега

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна

orcid.org/0000-0001-7064-4547

Scopus ID: 58854145000

e-mail: ruslan.serdega@karazin.ua

Анотація. Власні назви становлять важливий складник фольклорних текстів. Проблема дослідження онімної лексики завжди лишатиметься актуальною. Помітну й виразну її групу становлять казкові антропоніми. Вони є тими одиницями, що відображають своєрідність національної мовної картини світу певного народу. Використовуються такі назви в казках усіх народів світу, але в мові усної народної словесності кожного народу вони набувають самобутніх ознак. Поглиблене дослідження казкових антропонімів потребуватиме спеціального лексикографічного розроблення. Мета розвідки полягатиме у з'ясуванні специфіки антропонімів, що мають виразну казкову природу, та поданні зразків лексикографування цих словесно-художніх засобів усної народної творчості українців. Вона передбачатиме вилучення з текстів українських чарівних народних казок специфічних власних імен, установаження їхніх структурних особливостей та представлення моделей лексикографічного опису таких одиниць. Об'єктом розвідки стали антропоніми, уживані в героїко-фантастичних (чарівних) казках українського народу. Ми не аналізували в представленому дослідженні ті антропоніми, що збігаються зі звичайними людськими іменами, а лише ті, що мають виразну казкову природу, виразний наліт екзогенності. Для системного опису казкових антропонімів було використано описовий метод, який дає змогу за допомогою основних прийомів наукового аналізу (спостереження, інтерпретації та узагальнення) здійснити ґрунтовний аналіз досліджуваних мовних явищ. Метою розвідки зумовлене й використання лексикографічного методу, який поглибить здійснюваний опис, дасть змогу отримати більш повне уявлення як про мову фольклору загалом, так і про аналізований нами його сегмент – казкові антропоніми зокрема. Також для демонстрації та унаочнення семантики описуваних фактів використано метод контекстуального аналізу. Розглянуто однокомпонентні та багатокомпонентні антропонімні утворення, наявні в текстах чарівних (героїко-фантастичних) казок, а також подано зразки лексикографічного опису цих словесно-художніх засобів української усної народної творчості.

Ключові слова: антропоніми, казка, героїко-фантастичні казки, мова фольклору, словникова стаття, реєстрове слово, усна народна словесність.

FAIRYTALE ANTHROPONYMS IN LEXICOGRAPHICAL COVERAGE

Ruslan Serdeha

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody Square, Kharkiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-7064-4547

Scopus ID: 58854145000

e-mail: ruslan.serdega@karazin.ua

Abstract. Proper names are an important component of folklore texts. The problem of researching onymic vocabulary will always remain relevant. Fairy-tale anthroponyms constitute a notable and distinctive group. They are the units that reflect the uniqueness of a particular nation's national linguistic picture of the world. An in-depth study of fairy-tale anthroponyms will require special lexicographical research. The purpose

© Р. Сердега, 2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

of our research will be to clarify the specifics of anthroponyms that have a distinct fairy-tale character, and to provide examples of lexicographic description of these verbal and artistic means of Ukrainian folk oral creativity. She will involve extracting specific proper names from the texts of Ukrainian fairy tales, establishing their structural features and presenting models of lexicographical description of such units. The object of our research was anthroponyms used in heroic-fantastic (magical) fairy tales of the Ukrainian people. In this study, we did not analyse anthroponyms that coincide with ordinary human names, but only those that have a distinct fairy-tale nature and a distinct exogenous flavour. For a systematic description of fairy-tale anthroponyms, a descriptive method was used, which allows, with the help of its basic techniques of scientific analysis (observation, interpretation and generalisation), to carry out a thorough analysis of the linguistic phenomena under study. The purpose of the research is determined by the use of the lexicographic method, which will deepen the description and provide a more complete picture of both the language of folklore in general and the segment we are analysing – fairy-tale anthroponyms – in particular. We also used contextual analysis to demonstrate and illustrate the semantics of the facts described. The article examines single-component and multi-component anthroponymic formations found in magical (heroic-fantastic) fairy tales and provides examples of lexicographic descriptions of these verbal and artistic means of Ukrainian folklore.

Key words: *anthroponyms, fairy tale, heroic-fantasy tales, folklore language, dictionary entry, register word, oral folk literature.*

Постановка проблеми. Антропоніми становлять один із важливих складників фольклорного твору, і проблема їх дослідження досі лишається актуальною. Антропоніми використовуються в казках усіх народів світу, але в мові усної народної словесності кожного народу вони набувають самобутніх ознак. Проблема дослідження онімів пов'язана з багатьма особливостями, властивими фольклорному творові як факту художньої дійсності: сюжетом, композицією, жанрово-стильовими особливостями, його образним наповненням. Увага до тих власних назв, що функціонують у текстах фольклору, дає нам змогу глибше проаналізувати усно-народний твір, зокрема його структурні особливості. Поряд із реальними постатями, що жили та діяли в певну епоху, у творах усної народної словесності, особливо в героїко-фантастичних та чарівних казках, натрапляємо на імена вигаданих героїв. Поглиблене вивчення власних назв, що функціонують в усній народній творчості, зокрема й казковій, безсумнівно, потребує спеціального лексикографічного опрацювання. Такі антропоніми обов'язково мають бути відображені в лексикографічних розробках, присвячених описові мови фольклору, бо вони в багатьох випадках становитимуть специфіку фольклорних текстів певного жанру й потребуватимуть, очевидно, ремарок, що відбиватимуть їхні особливості. Це можуть бути позначки, що передаватимуть загальнофольклорні явища, наприклад фольк. (фольклорне), і відповідно позначатимуть ті онімні утворення, що загалом відбивають специфіку фольклору,

властиві його мові як своєрідний факт мовно-художньої дійсності, а також конкретизовані позначки, що вказуватимуть на належність оніма до певного жанру народної уснословесної творчості, наприклад казк. (казкове).

Назви уявних героїв становлять значний пласт тих онімів, що функціонують у текстах фольклору. Зрозуміло, що не всі існуючі назви такого плану ми зможемо представити у цій розвідці. Вони ще потребуватимуть цілеспрямованої уваги дослідників, прискіпливого вивчення та детального наукового аналізу.

Мета і завдання статті. Мета полягатиме в дослідженні специфіки вигаданих (казкових) антропонімів та поданні зразків лексикографування цих словесно-художніх засобів усної народної творчості українців. Її реалізація передбачатиме вилучення з текстів чарівних та героїко-фантастичних казок специфічних власних імен, установлення їхніх структурних особливостей та представлення зразків лексикографування таких одиниць.

Методи дослідження зазначеного мовного матеріалу зумовлені його специфікою та вибраною метою. Для системного опису казкових антропонімів нами було використано описовий метод. Саме він дає змогу за допомогою своїх основних прийомів наукового аналізу (спостереження, інтерпретації та узагальнення) здійснити ґрунтовний аналіз досліджуваних мовних явищ. Вибрана мета потребує й застосування лексикографічного методу, який поглибить здійснюваний опис, дасть змогу отримати більш повне уявлення як про мову фольклору загалом, так і про аналізований нами його сегмент – казкові антропоніми зокрема.

Предмет та об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження стали антропоніми, відмінні від звичайних буденних імен, що мають виразну казкову сутність і вживаються переважно в героїко-фантастичних або чарівних казках. Предметом наукової розвідки є лексикографічний опис відповідних власних найменувань.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Антропоніми, уживані в текстах народних казок, мають виразні особливості. Такі найменування здавна привертати увагу дослідників, насамперед фольклористів. Наприклад, О.М. Тиховська дослідила систему персонажів чарівних казок Закарпаття крізь призму психоаналітичного аспекту [1]. Л.Г. Мушкетик у монографії «Персонажі української народної казки» (2014) проаналізувала систему персонажів чарівної та соціально-побутової казки, розподіливши описуваних героїв згідно з аксіологічною та дидактичною спрямованістю по вісі добра й зла [2]. Привертати увагу назви казкових персонажів і, зрозуміло, лінгвістів. О.О. Порпуліт здійснила порівняльний аналіз українських народних казок, зіставивши їх із творами відповідного жанру в російській мові [3]. М.А. Венгрєнівська цікавилася проблемами перекладу таких найменувань на французьку мову [4]. М.І. Редьква дослідила семантико-функціональні особливості антропонімів у народних чарівних казках на матеріалі записів ХІХ ст. [5]. М.А. Курушина звернула увагу на мовно-культурну специфіку ономастикону українських чарівних казок [6]. Спеціальному лексикографуванню такі назви не піддавалися. Потрапляли в коло зору лексикографів лише поодинокі назви казкових осіб, та й то не завжди ці назви безпосередньо прив'язані до фольклорних творів. Так, наприклад, Г.П. Лукаш у «Словнику конотативних власних назв» відображає назву «Баба-Яга», наводячи крім конотативних значень на кшталт «некрасива і сварлива жінка» ще й пряме значення, але воно не ілюструється за допомогою фольклорного матеріалу [7, с. 49]. Кілька подібних найменувань, зокрема назви міфічних істот, зафіксовано в словнику, виданому авторським колективом під керівництвом Н.О. Данилюк, проте вони не завжди ілюструються контекстами, дібраними безпосередньо з фольклорних текстів.

Наприклад, назву «Змій» проілюстровано прикладом із народної легенди [8, с. 451], а казкове найменування «Баба-Яга» рядком із поезії П. Грабовського [8, с. 439]. Назви на кшталт «Баба-Яга», «Кощій Безсмертний», «змій» зафіксовані в словнику-довіднику В.В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» [Жайворонок]. Лише до першого найменування «Баба-Яга» подано ілюстрацію з української народної казки [9, с. 21]. Однак ці лексикографічні розробки загалом, зрозуміло, і не ставили своїм завданням використовувати для ілюстрації внесених до реєстру слів матеріал, вилучений із фольклорних джерел. Окрім того, нас цікавитимуть не назви казкових істот міфічного плану, як-от **Баба-Яга, Воронячий цар, Доля, Змій, Кощій Безсмертний, Мана, Матір вітрів, Песиголовець** і т. п., а найменування людей, хоча й наділених, можливо, подекуди надприродними здібностями (великою силою, надзвичайною влучністю, неймовірною швидкістю та іншими властивостями). Ми не будемо аналізувати тут звичайні імена на кшталт **Іван** чи **Юрко**. Залучатимемо їх лише в тому разі, коли такі імена матимуть прикладку, що вказуватиме більш-менш чітко на їхню фольклорно-мовну навантаженість, казкову природу.

Казковий епос – це найбільший пласт української народної творчості. Термін «казка» походить від дієслова «казати», бо цей твір, дійсно, треба розказувати. М.Б. і З.Б. Лановик дають таке визначення цього жанру, яке ми цілком поділяємо: «Казка – це епічний твір народної словесності, у якому відображено різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі структурованої, хронологічно послідовної сюжетної оповіді, яка має чітку композиційну будову, яскраву виражену колізію (в основі якої лежить протиборотство між добром і злом, що завершується перемогою добра)» [10, с. 405].

Казкові твори, по суті, становлять один із найдавніших і найпопулярніших жанрів фольклору, затребуваність якого пояснюється тим, що він має постійну цільову аудиторію – дітей. Казка як жанр усної народної словесності має виразні особливості, оскільки «відрізняється від інших фольклорних наративів (легенда, переказ, бувальщина тощо) настановою на вимисел» [11, с. 450]. Ця настанова властива загалом усім типам народних

казок – казкам про тварин, чарівним (фантастичним) і соціально-побутовим, але найяскравіше виражена зазначена тенденція саме в чарівних казках, які ми й беремо до уваги у цій статті. Досліджувані казки часто називають ще фантастичними, героїчними, героїко-фантастичними. Загалом такі означення здебільшого виступають у фольклористичних працях як синонімічні. Так, наприклад, М.Б. і З.Б. Лановик зазначають, що чарівні (героїчні) казки становлять найбільшу групу казкового народного епосу і що їх інколи називають ще фантастичними [10, с. 426]. Збірник подібних казок, упорядкований І.П. Березовським і виданий у 1984 р. в серії «Бібліотека усної народної творчості», мав назву «Героїко-фантастичні казки» [12].

Важко сказати, який із тих термінів найкраще передає сутність описуваних реалій. Загалом слід зауважити, що використання означень «чарівні» або «фантастичні» щодо аналізованого нами різновиду казок є значною мірою умовним, бо незвичайні персонажі чи події можуть бути наявними і в інших різновидах казкового народного епосу. У соціально-побутових казках, наприклад, відносно часто діє такий незвичайний персонаж, як чорт, а в казках про тварин можуть розмовляти не лише живі звірі, а й штучні, зроблені людиною, як, наприклад, солом'яний бичок в однойменній казці.

Щодо терміна «героїчні», то він теж не відображає усієї сутності відповідного жанрового різновиду українських народних казок, бо він може стосуватися лише частини епічних творів цього типу – тих, де діє герой, наділений надзвичайною силою або неабиякою кмітливостю, що дає йому змогу перемогти всіх ворогів, тобто у центрі такої казки перебуває образ героя-богатиря, завдяки доблесті, звитязі, мужності, кмітливості й мудрості якого відбуваються всі події, описувані в казковому творі. Наприклад, до таких належать казки «Кирило Кожум'яка», «Козак Мамарига», «Котигорошко», «Казка про Івана-богатиря», «Телесик». Отже, вигадка нерідко поєднується з героїкою в такого роду казках, але серед чарівних чи фантастичних казок є такі, які майже зовсім позбавлені такого елемента. Наприклад, «Дарунки з трьох зернин», «Кривенька качечка», «Про дідову та бабину дочку», «Сонце, Мороз і Вітер».

На нашу думку, найбільш доцільно використовувати для позначення цих казок термін «героїко-фантастичні», хоча він теж не надто ідеальний, з огляду на те, що фантастичність зустрічається також і в інших типах казок, але все-таки чарівність або ж фантастичність більшою мірою властива саме таким казковим творам, а частина цього означення «героїко» включає у себе й другий можливий складник цих казок – наявність супергероя, наділеного надзвичайними фізичними чи розумовими здібностями. Або ж необхідно виділяти два типи казок – чарівні (фантастичні) та героїчні, і основним критерієм розмежування таких казок може виступити якраз наявність чи відсутність у казковій оповіді доблесного чи кмітливого героя, що долає усі труднощі й перешкоди на своєму шляху та сприяє перемозі добра над злом.

До аналізованих нами антропонімів можна цілком застосувати структурну класифікацію, а вона, як відомо, «базується на кількості компонентів оніма» [13, с. 40]. Для української мовної дійсності традиційною загалом є тричленна формула – прізвище, ім'я, по батькові. Однак у героїко-фантастичних казках подібні конструкції майже зовсім не використовуються, хоча тричленні конструкції, щоправда, іншого типу також наявні. Це здебільшого чисті прикладкові сполуки, що частково узгоджуються між собою або які мають водночас і прикладкову частину, й таку, що вибудовується на основі синтаксичного зв'язку керування. Також це можуть бути складні утворення, у яких повторюється один із елементів.

Загалом серед найменувань вигаданих казкових персонажів, що функціонують у складі досліджуваних казок, переважають однокомпонентні та двокомпонентні структурні моделі. Хоча, як уже зазначалося вище, трапляються, щоправда, і трикомпонентні утворення, у яких власним іменем у повному розумінні цього слова здебільшого є перший компонент, а другий виступає переважно розгорнутою прикладкою. Наприклад, **Іван-мужичий син**. Однак загалом такі прикладкові конструкції є переважно двокомпонентними: **Булат-молодець, Іван-богатир, Іван-дурень, Іван-прапорщик, Іван-царевич, Іван-царенко, Протопей-прапорщик, Соловій-розбійник, Сухобродзенко-богатир** та ін. Другий компонент указує або на рід

занять героя, його соціальний статус (**прапорщик, розбійник, царевич, царенко**), або підкреслює його зовнішній вигляд, вік, розумові здібності (**дурень** – загалом розумово обмежена людина, але в казці це зазвичай людина з необхідними вміннями, хоча й прихованими від інших, необдарованих людей; **молбдець нар.-поет.** «статна здорова молода людина міцного складу, бравого вигляду» [14, с. 217], **богати́р** – дужа людина, відважний воїн). Якщо такий компонент становить загальну назву, то він тоді пишеться з малої літери, але в тому разі, коли прикладка не просто уточнює власну назву (рід занять людини з певним іменем, її соціальний стан, указує на зовнішні ознаки), а продовжує виконувати функцію індивідуалізації героя, його імені, то вона пишеться з великої літери (**Іван-Королевич, Іван-Побиван**). Хоча в таких іменах другий елемент може сприйматися як прізвисько героя, яке відповідно пишемо окремо від імені. Порівняйте: *Ну, змії вже вкрай злякавсь Івана Побивана* [12, с. 27] і *Змії зажмури́в, а Іван-Побиван як огріє змія тією залізякою межі очі, то той аж здригнувсь* [15, с. 196].

До однокомпонентних належать, зокрема, такі, як **Бориня, Вернигора (Вертиземля, Перевернигора, Розбийскала, Сучикамінь, Товчикамінь Хитайгора), Вернидуб (Кривихаща, Ломидерево), Вітер, Всеви́пвайло, (Обпивайло, Обпивало, Перепийвода), Вседрижайло, Ісан, Мороз, Морозко, (Морозько), Василина, Всепо́йдаило (Голод, Об'йдаило, Об'їдало), Голопуз, Гора, Гризонько, Далекогляд, Далекометайло, Деокліціян, Долманьош, Ержіка, Єруслан (Єруслан Лазарович), Копито, Котигорошко (Покотигорошко, Покотигорошок), Красновіт, Круглячок, Крутивус, Лебідка, Лілея, Мал, Місизалізо, Незнайко, Нетіпаха (Оксанка), Ногтиборода, Оферма, Перескачгора, Побігайло (Скороход), Поваревич, Полуша, Попелюх (Попіляник), Поприк, Перчик, Пройдисвіт, Рибак, (красуня, прекрасна) Роксана, Росланій, Сікловиця, Слухало, Сніжниця, Спудзар, Сторож, Стрілець, Сухинський, Сучевич, Сучиплита, Телесик, Трьомсин, Сучимотузок, Царевич, Чорнокнижник, Чорнокнижниця, Чортополов.**

Деякі з таких назв потребують при собі загального найменування, наприклад **бабуся**

Неділя, дід Кокоть, князь Володимир, князь Гвидон, князь Додон, князь Кардаус, козак Мамарига, пані Горголиця, цар Будігор, цар Вахрамей (Змійовид), цар Ірод, цар Калін, цар Поганин, цар Филистин, Цар Вогняний Щит (цар Вогняний Щит-Полум'яний Спис). Хоча вони, зрозуміло, можуть використовуватися у творах, як із прикладкою-загальною назвою, так і без неї. Наприклад, *А в Ірода була полонянка, така гарна дівчина, що й в світі другої такої нема, та ще й розумна та вмїла* [15, с. 128] і *Бачить цар Ірод, що так просто не подолати Івана, вирішив схитрувати* [Яремійчук, 1989, с. 128]; *Пішов далі козак Мамарига* [15, с. 133] і *Погостював Мамарига в свого побратима днів зо три, а тоді попрощався з ним і далі поїхав – тих двох шукати* [15, с. 134]; *Вони кажуть, що пані Горголиці* [16, с. 147], *Горголиця послухала та й пішла в дуба* [16, с. 148]; *Ісан знову пішов до бабусі Неділі* [17, с. 98] і *Набрав Ісан цілющої й живущої води і вернувся назад до Неділі* [17, с. 98].

Однокомпонентні антропонімні казкові утворення, уживані в текстах українських народних казок, за будовою можуть бути як простими, мати один корінь (**Копито, Лілея, Мал, Слухало, Сторож, Стрілець** та ін.), так і складними, тобто такими, що поєднують кілька коренів (**Вернигора, Далекогляд, Далекометайло, Котигорошко, Красновіт, Місизалізо, Ногтиборода, Перепийвода, Перескачгора, Товчикамінь, Хитайгора, Чорнокнижник** та ін.). Переважно це імена, які утворені злиттям дієслівної та іменникової основ (**Вертиземля, Ломидерево, Пройдисвіт, Розбийскала, Сучикамінь**). Дієслово в таких утвореннях має форму наказового способу: **Кривихаща, Крутивус, Покотигорошко, Сучимотузок**. Відносно продуктивною є модель з означальним займенником все в препозиції та другою дієслівною, ускладненою суфіксацією: **Всеви́пвайло, Вседрижайло, Всепо́йдаило**. Представлена в казках також модель, що складається з прикметникової та іменникової основ (**Красновіт, Чорнокнижник, Чорнокнижниця**), і модель, що складається з числівника та іменника (**Трьомсин**). Зазвичай такі назви мають прозору мотивацію. Наприклад, **Всеви́пвайло** – той, що все випиває, **Розбийскала** – той, що розбиває скалу. Не надто прозору мотивацію

має ім'я **Чортополов**. Перша частина походить від іменника «чорт» (нечиста сила, біс; надприродна істота з козячими ногами, рижками та хвостом). Друга, можливо, пов'язана з дієсловом «полоти». Вочевидь із таким компонентом його значення, як «виривати руками (бур'яни)». У казці «Іван-прапорщик» Чортополов змальований як сильний і здоровенний чоловік. Та й саме слово «чорт» часто пов'язують із такими словами, як *čersti, *črtō «проводити борозну, орати (рити)», тобто це «той, хто рие (земляний, підземний дух)». Отже, можливо в цьому імені маємо обігрування подібного значення, наприклад, «той, що рие, вириває». Відзначимо варіантність імен деяких казкових героїв: **Вернигора, Вертиземля, Перевернигора, Розбийскала, Сучикамінь, Товчикамінь, Хитайгора; Вернидуб, Кривихаща, Ломидерево; Всевипивайло, Обпивайло, Обпивало, Перепийвода; Всепоїдайло, Голод, Об'їдайло, Об'їдало; Котигорошко, Покотигорошок; Мороз, Морозко, Морозько; Побігайло, Скороход; Попелюх, Попіляник**. Подібні варіанти обов'язково мають відзначатися в словниковій статті, присвяченій описові певного казкового героя.

Значне місце в казках займають і двокомпонентні антропонімі утворення: **Анна Престоянна, Біла Челядина, Білий Полянин (Білий-Полянин), Бова Королевич, Ванька-Дурачок, Ведмідь-Іванко, Булат-молодець** (поряд може використовуватися й однокомпонентна назва **Булат**), **Бух Копитович, Ганна-панна, Ахмед-Булат, Гнат Булат (Гнат-Булат), Дівка-Чорнявка, Єруслан Лазаревич, Іван-Вітер, Іван Голик, Іван Мисливець, Іван Музика, Іван Пецовський, Іван Рожан, Іван Сучевич (Іван Сученко), Іван Торбина, Іван Фармудзь, Іван Фат-Фрумос (Фат-Фрумос), Іван Яворовий, Ілля Муромець, Камінь-Голова, Кирило Кожум'яка, Лабардо Янчі (Погорілий Янко), Маркобрун Султанович** (син царя Султана Султановича), **Мілітриста Кірбітовна** (матір Бови Королевича), **Найда-Водоплив, Парубок-Переможець, Рильо Позарович, Риста Бакуш, Ружа Іван, Сейпентел Ілонка (Ілона), Сухобродзенко Василь, Сухобродзенко Іван, Чудилище-Страшилище** (зачарований царевич). Такі утворення часто вибудовуються за зразком звичайних моделей ідентифікації людини,

наявних в об'єктивній реальності: 1) особове ім'я, прізвище (**Грицько Перчик, Іван Голик, Іван Рожан, Іван Торбина, Іван Фармудзь, Іван Яворовий, Ілля Муромець, Кирило Кожум'яка** та ін.) або на перше місце виноситься прізвище, а після нього подається ім'я (**Сейпентел Ілона, Сухобродзенко Василь, Сухобродзенко Іван**); 2) особове ім'я, ім'я по батькові (**Зіндзівей Андронович, Кірбіт Вірзалович, Лазар Лазаревич, Султан Султанович**). Останні назви часто потребують при собі загальної назви, що уточнює його соціальний статус: **князь Зіндзівей Андронович, цар Кірбіт Вірзалович, богатир Лазар Лазаревич, цар Султан Султанович**.

Дуже продуктивною для творення казкових антропонімів є модель, яка складається з означення та означуваного слова: **Грубий Іванко, Дикий Павло, Капустяний Сторож, Дикий Павло, Нещасний Данило, Прекрасна Єлена, Прекрасна Настасія, Прекрасна Царівна, Стрижений Іван**. Інколи другий компонент (означуване слово) може сприйматися як загальна назва й писатися з малої літери: **Білий цар, Дикий цар, Дикий чоловік, Дурний цар, Зелений витязь, Зелений цар, Поганий цар, Чорний цар**.

Активно вживаються в українських народних казках юкстапозити-прикладки: **Булат-молодець, Іван-богатир, Іван-дурень, Іван-прапорщик, Іван-царевич, Іван-царенко, Мар'я-царівна, Протопей-прапорщик, Соловій-розбійник, Сухобродзенко-богатир** та ін. Другий компонент у таких утвореннях здебільшого становить загальну назву, що конкретизує власне ім'я і яку ми пишемо з малої літери. Однак, як ми зазначали вище, у тих юкстапозитах, де другий компонент не втрачає здатності індивідуалізувати ім'я, утворювати нове поняття, ми пишемо його з великої літери. Наприклад, **Іван-Королевич**. Так почав себе називати Іван – коровин син, хлопець-сирота, якого вигодувала корова.

Інколи в чарівних казках трапляються й трикомпонентні утворення. Нами було вилучено утворення з двома першими повторюваними елементами (**Куці-Куці-Борка**), числівниково-іменниково-іменникове утворення **Трьом-син-Борис**, іменну сполуку, що становить поширену прикладку (**Іван-**

мужичий син), відокремлену конструкцію (Іван, Руський богатир). Також натрапляємо на конструкцію з чотирьох компонентів, що складається з особового імені, ім'я по батькові та поширеної прикладки: **Іван Іванович-руський царевич**. Такі назви, безсумнівно, потребують лексикографічного опису.

Відзначимо, що частина аналізованих казкових антропонімів має виразний екзогенний характер (Зіндзівей Андронович, Кірбіт Вірзалович, Лабардо Янчі, Куці-Куці-Борка, Маркобрун Султанович, Мілітрита Кірбітовна, Рильо Позарович, Риста Бакуш, Сейпентел Ілона, Султан Султанович, Фат-Фрумос). Однією з причин використання таких імен у героїко-фантастичних казках може бути жанротворча настанова цих казок на незвичайність. Елемент незвичайності, по суті, є обов'язковим для цього жанрового різновиду, і наведені вище імена сприяють привнесенню такого елемента у відповідні тексти усної народної словесності. Появу незвичних для української мовної дійсності імен у структурі героїко-фантастичних казок можна пояснити також впливом іноетнічних традицій. Твори усної народної словесності можуть зазнавати не лише внутрішньої міграції (переміщатися від одного казкаря чи оповідача в межах певної країни), а й зовнішньої, тобто внаслідок міжмовних контактів переходити від одного народу до іншого, зрозуміло, зазнаючи при цьому певних змін, зумовлених проникненням казки до нового націокультурного простору. Так, наприклад, безсумнівним запозиченням є ім'я **Фат-Фрумос**. На українському ґрунті це ім'я зазнало певної звукової трансформації (відбулася заміна звука е на а), а також не властиві українському фольклору імена були замінені на зрозуміліше Іван (Іван Фат-Фрумос). Герой на ім'я **Фет-Фрумос** (Алістар, Базилік або Филімон Фет-Фрумос) часто зустрічається в румунських та молдавських казках. Ця казка, очевидно, була почута українським казкарем від представників сусідніх народів і перенесена на український ґрунт, зокрема казку про цього героя було зафіксовано в Чернівецькій області України [17, с. 108–111], яка безпосередньо межує з Румунією на півдні, а також із Молдовою на південному сході.

Словникова стаття для опису відповідних власних назв, на нашу думку, має складатися

з: 1) самої назви (реєстрового слова, найбільш типового найменування для називання відповідного казкового героя); 2) мінімальної інформації про словозміну антропоніма (стаття має містити вказівку на форму родового відмінка описуваних онімів); 3) ремарки, що вказує на властивість відповідних антропонімів загалом для фольклору (*фольк.*), для казкового жанру (*казк.*), містити за потреби нормативно-обмежувальну ремарку діал. (діалектне), яка вказує на належність назви до одного з територіальних різновидів національної мови; 4) інформації про варіанти імені, безпосередньо вживані в текстах фольклору (пропонуємо такі варіанти подавати напівжирним курсивом відразу після короткої інформації про граматичні та стилістичні особливості реєстрового слова); 5) тлумачення назви; 6) після тлумачення за необхідності можуть подаватися інші відомі варіанти описуваного імені, але не зафіксовані безпосередньо в текстах фольклору; 7) ілюстрацій, що мають продемонструвати вживання заголовної назви та інших її варіантів, наявних у текстах фольклору; 8) опису джерела, з якого було вилучено контекст, із обов'язковим зазначенням сторінки.

Далі подамо зразки лексикографування як однокомпонентних, так і багатоконпонентних антропонімів, що переважно використовуються в чарівних казках українського народу.

КОТИГОРІШКО, -а. *фольк., казк.*
Покотигорішко, -а. Герой народної української казки, хлопчик надзвичайної сили й невеликого зросту, що народився від горошини. Натрапляємо й на варіант казки з іменем Покотигорошок (**Покотигорішок**, -шка), де цей герой перемагає діда Кокотя, але був зраджений братами Розбийскалою і Перевернигорою. *Ударив Котигорошко вдруге по пояс змія загнав у тік, ударив утретє, – зовсім убив* (Героїко-фантастичні казки / упоряд. І.П. Березовський. Київ : Дніпро, 1984. С. 42); *От Покотигорошко як дав змію булавою, так змій став по коліна в землі; ударив другий раз – і убив змія* (Українські народні казки / упоряд. Л.Ф. Дунаєвська. Київ : Веселка, 1991. С. 226); *Як замахне Покотигорошок дідом, той аж по кісточки заліз у землю* (Чарівна квітка: Укр. нар. казки з-над Дністра / упоряд. М.А. Зінчук. Ужгород : Карпати, 1986. С. 272).

КРУТІВУС, -а, фольк., казк. Герой народних українських казок, від покручення вуса якого здебільшого розступається вода, рідше здійсмається вітер, що примушує працювати вітряки; виступає помічником головного героя разом із Вернигорою і Вернидубом. Інша назва: **Вернивода**. *Дивиться: стоїть чоловік – Крутивус – посеред дороги і на один бік шість вітряків, а на другий – шість. На цей бік поверне одним усом – ці шість вітряків мелють, поверне на другий бік другим вусом – ті шість вітряків мелють* (Героїчний епос українського народу: хрестоматія : навч. посібник / упоряд. О.М. Таланчук, Ф.С. Кислий. Київ : Либідь, 1993. С. 376); *Пішли . І так їм добре йти: де гора на дорозі – то Вернигора перекине; де ліс – Вернидуб виверне; де річка – Крутивус воду відверне* (Героїко-фантастичні казки / упоряд. І.П. Березовський. Київ : Дніпро, 1984. С. 44).

Двокомпонентні утворення описувати мемо за таким самим зразком, що й однокомпонентні. Закінчення родового відмінка в них слід подавати для обох складників.

БУХ КОПІТОВИЧ, Бұха Копітовича, фольк., казк. Казковий богатир, син купецької дочки та кучера Копита, наділений надзвичайною силою від народження. *Два аршини з половиною у плечах і два з половиною висоти у того Буха Копитовича, і сили у нього тридцять три пуди з восьминою; три пуди кулака одного* (Українські народні казки / ред.-уклад. Л.М. Безусенко. Донецьк : Сталкер, 2003. С. 260).

ІВАН-БОГАТІР, Івана-богатиря, фольк., казк. **Іван**, -а, **Іван**, **селянський син**, **Івана**, **селянського сина**. Слабий від народження хлопець із селянської родини, зцілений у зрілому віці перехожим старцем та наділений ним богатирською силою. *Король з радістю віддав дочку за Івана-богатиря, і стали вони собі жити в щасті та згоді* (Золота гора: укр. фантастично-пригодницькі казки в обробці Н. Забіли. Київ : Держ. вид-во дит. л-ри УРСР, 1959. С. 60); *Зігнувся Іван, підсунувся під мотуззя, а потім підвівся, підняв комору на плечі і пішов* (Там само, с. 57); – *Я, – каже хлопець, – Іван, селянський син, а комору таки перенесу, якщо ти її мені віддаси* (Там само, с. 57).

ІВАН-ВІТЕР, Івана-Вітра, фольк., казк. **Іван**, -а. Хлопець, який народився від замуrowаної в стіни дочки короля й вітру і мав над-

звичайну силу та зміг подолати безсмертного Козьолка. *І пішов Іван-Вітер у пекло* (Героїко-фантастичні казки / упоряд. І.П. Березовський. Київ : Дніпро, 1984. С. 93); *Іван качку розпоров, вийняв яйце* (Там само, с. 95).

ІВАН ПОБИВАН, Івана Побивана, фольк., казк. **Іван**, -а, **Іван-Побиван**, Івана-Побивана. Герой народних українських казок, хитрий і сміливий юнак, що перемагає хитрістю й розумом змія. *Змій зажмуривсь, а Іван Побиван як огріє змія залізякою, то той аж здригнувся* (Героїко-фантастичні казки / упоряд., передм. та приміт. І. П. Березовського. Київ : Дніпро, 1984. С. 28); *Глянув Іван на неї [залізяку] та до змія: – Зажмур очі, бо як свистатиму, то тобі можуть очі повилазити* (Там само); *Змій зажмурив, а Іван-Побиван як огріє змія залізякою, то той аж здригнувся* (Українські народні казки / упоряд. Л.Ф. Дунаєвська. Київ : Веселка, 1990. С. 155).

НАЙДА-ВОДОПЛІВ, Найди-Водопліва, фольк., казк. **Найда**, -и. **Водоплів**, -а. Герой казки «Про Найду-Водопліва», одинадцята дитина в сім'ї бідного селянина, викраденого паном, через те, що хлопчику судилося стати його зятем; прозваний Найдою, через те, що був знайдений вівчарями під дубом, де пан лишив його на поживу вовкам, а також Водопливом – після другої спроби пана позбавити хлопчика життя шляхом засунення його в дерев'яну скриню та скидання її з моста. *Найда-Водоплів пішов до батьків, забрав їх до себе* (Казки Карпат: укр. нар. казки / упоряд. І.В. Хланта. Ужгород : Карпати, 1989. С. 243); *Вівчарі взяли хлопчика до колиби, напоїли молоком і назвали Найдою* (Там само, с. 240); *Мудрець зрозумів, що Водопліва треба рятувати від смерті* (Там само, с. 242).

ПРЕКРАСНА ЦАРІВНА, Прекрасної Царівни, фольк., казк. **Царівна**, -и. Героїня народних українських казок чарівної вроди, яка стає головному героєві (Івану Царевичу) за жінку і яку йому доводиться звільняти від злих сил (Коштя Безсмертного, царя Поганина та ін.). *Іван Царевич сідає на Кащейового коня, а Прекрасна Царівна – на Іванового* (Чарівна квітка: укр. народні казки з-над Дністра / запис., упоряд. М.А. Зінчук. Ужгород : Карпати, 1986. С. 143); *Приходить Кащей – нема Царівни* (Там само, с. 141).

Лексикографуванню необхідно піддавати і складніші за двокомпонентні утворення

власні назви, що складаються з трьох або навіть і більшої кількості елементів.

ІВАН-мужичий син, Івана-мужичого сина, фольк., казк. *Ів́ан*, -а. Казковий герой, син простого мужика, наділений богатирською силою, який змушений випробувати свою відвагу й мужність у небезпечних пригодах – битвах з шести-, дев'яти й дванадцятиголовим змієм, царем Іродом. Інший варіант назви: **Ів́ан – селя́нський син**. *Цар устав ранком і послав збудить Івана – мужичого сина* (Українські народні казки, легенди, анекдоти / упоряд. В.А. Юзвенко. Київ : Молодь, 1989. С. 190); *Але Іван ударив змія – разом сім голів одрубав* (Там само, с. 192).

ТРЬОМ-син-БОРИ́С, Трьом сина-Бориса, фольк., казк. *Трьомси́н*, -а. Герой казок, якого, коли він був малий, уніс від батьків орел, урятований трьома чоловіками (братами, розбійниками), через що й був названий відповідним ім'ям; на долю Трьомсина припадає багато випробувань через підняте перо жар-птиці. Інший варіант назви: **Трьом-син Борис**. *Дійшли до царського палацу: найнявся Трьом-син-Борис у царя конюхом, таким, що тільки чистить коні* (Казки з-за ґрат: Із спецсховища – до читача / упоряд. М.Д. Ходоровський. Київ : Фірма «Довіра», 1992. С. 44); *От раз панові робітники і догледілись, що Трьомсин, як чистить коня, то держить перо з жар-птиці, а від того шерсть на коневі так і стане вилискуватися* (Українські народні казки, легенди, анекдоти / упоряд. В.А. Юзвенко. Київ : Молодь, 1989. С. 243).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Антропоніми, уживані в текстах фольклору, зокрема й у казкових, становлять багатий і цікавий матеріал, який потребує усебічного висвітлення. Мають вони стати й об'єктом лексикографічного опрацювання. Для текстів усної народної творчості передусім властива варіантність, яка позначається не лише на сюжеті твору, а й на окремих його елементах. Імена казкових героїв, як засвідчує вищенаведений матеріал, теж зазнають певної варіативності. Ці варіанти, на нашу

думку, обов'язково мають бути представлені в словниковій статті, що описуватиме такі назви. Проаналізовані нами антропоніми різні за структурою, їх можна класифікувати залежно від кількості слів-компонентів, що входять до власної назви, виділяти зокрема одно- й багатокомпонентні словесні утворення (переважно дво-, рідше трикомпонентні). Лексикографуванню необхідно піддавати як однокомпонентні назви, так і багатокомпонентні. У героїко-фантастичних казках спостерігаємо значний відсоток екзогенних імен. Очевидно, однією з причин використання таких імен у відповідних казках може бути жанротворча настанова цього різновиду казкового епосу на незвичайність. Причину появи в структурі героїко-фантастичних казок значної кількості запозичених імен, зовсім не властивих для української повсякденної мовної дійсності, можна пояснити також впливом іноетнічних традицій. Фольклорні твори, насамперед казкові, можуть зазнавати не лише внутрішньої міграції (переміщатися від одного казкаря чи оповідача в межах певної країни), а й зовнішньої, тобто внаслідок міжмовних контактів переходити від одного народу до іншого, зрозуміло, зазнаючи при цьому певних змін, зумовлених проникненням казки до нового національно-культурного простору. Словникову статтю для опису власної назви пропонуємо вибудовувати за зразком статті тлумачного словника. Ресстрові слова пропонуємо розміщувати традиційно – за алфавітом, але можна їх розподілити на жіночі та чоловічі власні імена, як це традиційно роблять у словниках-довідниках власних імен. У словнику, що включатиме до свого складу різні оніми, можливий розподіл матеріалу за типом власної назви (агіоніми, ангелоніми, іконіми, міфоніми, теоніми і т. п.). Ми розглянули переважно лише ті найменування людей, що мають виразну казкову природу. У подальшому можна залучити для аналізу й лексикографічного опису антропоніми і з інших жанрів фольклору та назви різних надприродних істот, що функціонують у текстах казок та легенд.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тиховська О.М. Система персонажів чарівних казок Закарпаття: психоаналітичний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.07. Львів, 2009. 22 с.
2. Мушкетик Л. *Персонажі української народної казки* : монографія. Київ : Укр. письменник, 2014. 360 с.
3. Порпуліт О.О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Одеса, 2000. 19 с.

4. Венгренивська М.А. Казкові імена і назви та їх переклад: слов'яно-неслов'янський контекст. *Слов'янський світ*. 2008. Вип. 6. С. 203–220.
5. Редьква М.І. *Семантико-функціональна система особових найменувань в українських народних чарівних казках (у записах ХІХ ст.)* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2008. 19 с.
6. Курушина М. Мовно-культурна специфіка онімів українських чарівних казок. *Studia linguistica*. 2012. Вип. 6 (2). С. 61–67.
7. Лукаш Г.П. *Словник конотативних власних назв*. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. 280 с.
8. Україна в словах: мовокраїнознавчий словник-довідник : навчальний посібник / упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. Київ : Просвіта, 2004. 704 с.
9. Жайворонок В.В. *Знаки української етнокультури* : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
10. Лановик М.Б, Лановик З.Б. *Українська усна народна творчість* : підручник. Київ : Знання-Прес, 2006. 591 с.
11. *Літературознавча енциклопедія* : у 2-х т. Т. 1 / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. 608 с.
12. Героїко-фантастичні казки / упоряд. І.І. Березовський. Київ : Дніпро, 1984. 365 с.
13. Соприкіна В., Маленко О. Псевдонімікон української культурно-мистецької сфери початку ХХІ століття: лінгвістична інтерпретація : монографія. Харків : ХНПУ ; ХІФТ, 2021. 264 с.
14. Яременко В.В., Сліпушко О.М. *Новий тлумачний словник української мови*. Київ : Аконтіт, 2008. Т. 2. К-П. 928 с.
15. *Українські народні казки* / упоряд. О.С. Яремійчук. Київ : Веселка, 1989. 412 с.
16. *Казки Карпат: українські народні казки* / упоряд. І.В. Хланта. Ужгород : Карпати, 1989. 418 с.
17. *Чарівна квітка: Українські народні казки з-над Дніпра* / упоряд. М.А. Зінчук. Ужгород : Карпати, 1986. 301 с.

REFERENCES

1. Tykhovska, O.M. (2009). *Systema personazhiv charivnykh kazok Zakarpattia: psykhoanalitichnyi aspekt*. Avtoref. dis. kand. filol. nauk [The system of characters in Transcarpathian fairy tales: a psychoanalytic aspect (PhD thesis)]. Lviv, 19 p. [in Ukrainian].
2. Mushketyk, L. (2014). *Personazhi ukrainskoi narodnoi kazky: monohrafiia* [Characters of Ukrainian folk tales: a monograph]. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk, 360 p. [in Ukrainian].
3. Porpulis, O.O. (2000). *Onomastychnyi prostir ukrainskykh charivnykh kazok (u zistavlenni z rosiiskymy kazkamy)*. Avtoref. dis. kand. filol. nauk [The onomastic space of Ukrainian fairy tales (in comparison with Russian fairy tales). Extended abstract of PhD Philol. sci. diss.]. Odesa, 19 p. [in Ukrainian].
4. Venhrenivska, M.A. (2008). *Kazkovi imena i nazvy ta yikhni pereklad: sloviano-neslovianskyi kontekst* [Fairy names and titles and their translation: the Slavic and non-Slavic context]. *Slovianskyi svit*, issue 6, pp. 202–220. [in Ukrainian].
5. Redkva, M.I. (2008). *Semantyko-funktsionalna systema osobovykh naimenuvan v ukrainskykh narodnykh charivnykh kazkakh (u zapysakh XIX st.)*. Avtoref. dis. kand. filol. nauk [Semantic and Functional System of Personal Names in Ukrainian Folk Magic Fairy Tales (in the Records of the XIX Century). Extended abstract of PhD Philol. sci. diss.]. Ivano-Frankivsk, 19 p. [in Ukrainian].
6. Kurushyna, M. (2012). *Movno-kulturna spetsyfika onimiv ukrainskykh charivnykh kazok* [The linguistic and cultural specificity of the omics of Ukrainian fairy tales]. *Studia linguistica*, issue 6 (2), pp. 61–67. [in Ukrainian].
7. Lukash, H.P. (2017). *Slovyk konotativnykh vlasnykh nazv* [Dictionary of connotative proper names]. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa, 280 p. [in Ukrainian].
8. Danyliuk, N. (Comp.). (2004). *Ukraina v slovakh: Movokrainoznavchyi slovyk-dovidnyk* [Linguistic and Country Studies Dictionary-Reference]. Kyiv: Prosvita Publishing Centre, 704 p. [in Ukrainian].
9. Zhaivoronok, V.V. (2006). *Znaky ukrainskoi etnokultury: slovyk-dovidnyk* [Signs of Ukrainian ethnoculture: a dictionary and reference book]. Kyiv: Dovira, 703 p. [in Ukrainian].
10. Lanovyk, M.B, Lanovyk, Z.B. (2006). *Ukrainska usna narodna tvorchist* [Ukrainian oral folk art]. Kyiv: Znannia-Pres, 591 p. [in Ukrainian].
11. Kovaliv, Yu.I. (2007). *Literaturoznavcha entsyklopediia: u dvokh tomakh* [Literary encyclopaedia: in two volumes], vol. 1. Kyiv: Akademiia Publishing Centre, 608 p. [in Ukrainian].
12. Berезovskyi, I.P. (Comp.). (1984). *Heroiko-fantastychni kazky* [Heroic and fantasy tales]. Kyiv: Dnipro, 366 p. [in Ukrainian].
13. Soprykina, V., Malenko, O. (2021). *Pseudonimikon ukrainskoi kulturno-mystetskoï sfery pochatku ХХІ stolittia: lnhvistychna interpretatsiia: monohrafiia* [Pseudonymicon of the Ukrainian cultural and artistic XXI stollittia: lnhvistychna interpretatsiia: monohrafiia].

- sphere of the early twenty-first century: linguistic interpretation: a monograph]. Kharkiv, KhNPU; KhIFT, 264 p. [in Ukrainian].
14. Yaremenko, V.V., Slipushko, O.M. (2008). *Novyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [New explanatory dictionary of the Ukrainian language], vol. 2. Kyiv: Akonit, 926 p. [in Ukrainian].
 15. Yaremiichuk, O.S. (Comp.). (1989). *Ukrainski narodni kazky* [Ukrainian folk tales]. Kyiv: Veselka, 412 p. [in Ukrainian].
 16. Khlanta, I.V. (Comp.). (1989). *Kazky Karpat: ukrainski narodni kazky* [Tales of the Carpathians]. Uzhhorod: Karpaty, 418 p. [in Ukrainian].
 17. Zinchuk, M.A. (Comp.). (1986). *Charivna kvitka: Ukrainski narodni kazky z-nad Dnipra* [The Magic Flower: Ukrainian folk tales from across the Dnipro]. Uzhhorod: Karpaty, 301 p. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.11.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.12.2025